

בשבח העדות האישית

אייל מירון (עורך), מודיעין העיר, תרגמה ליטל ידן, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ד, 259 עמ'

ציבורי הוא פרי תכנון ובנייה שנעשו ביזמת משרד הבינוי והשיכון. הגדרה זו תקפה גם כאשר המתכננים הם אדריכלים העובדים בשוק הפרטי, והקרקעות משווקות לקבלנים פרטיים, הבונים את המבנים, כפי שאירע במודיעין. התפיסה המקובלת, המזהה את השיכון הציבורי עם טיפוס בית מסוים – בית טורי בן שלוש עד ארבע קומות שבו שלוש עד שש כניסות – אינה אלא טעות נפוצה, וטוב שספר זה יעזור בהפרכת תפיסה מוטעית זו.

הספר מוגש במתכונת אלכומית, ומשולבות בו תמונות צבע רבות. ההיגיון שבמתכונת זו הוא שעיסוק בעיצוב עירוני – וזה אכן נושאם של רוב מאמרי הספר – אינו יכול להיות מילולי בלבד, ושהחזות היא חלק בלתי נפרד מהבנת העיצוב העירוני. הטקסט מורכב אפוא ממילים ומתמונות. הספר, בעריכת אייל מירון, מכיל שלושה מאמרים ראשיים. מאמר של האדריכל הראשי של העיר, משה ספדיה, המתאר את מקורות ההשראה שלו בתכנון העיר; מאמר של ספדיה ומירון כהן, ששקדו על התכנון, על השיקולים שהביאום לתכנון הספציפי; מאמר של עמוס אונגר, מנהל ההקמה של מודיעין, המאיר את היבטי ההתנהלות שהשפיעו על הבנייה בפועל. המאמרים המרכזיים נכתבו אפוא בידי העושים במלאכת התכנון וההקמה של העיר החדשה, והם עדות אישית ממקור ראשון. בכך יתרונו של הספר, משתי סיבות. ראשית, העדויות האישיות מאפשרות גם למי שאינם אדריכלים הצצה לעולמם של המתכננים, בשל השפה הבהירה והמובנת שנוקטים המתכננים ובשל הפרשנות הצמודה לכל מונח אדריכלי. שנית, העדויות האישיות מהוות מצע לחוקרים מאוחרים שירצו להתחקות אחר מחשבת התכנון ואחר רוח התקופה ולהבינה. אל מאמרים אלו מצטרפים מאמר פותח ומאמר מסכם. המאמר הפותח, מאת בנימין זאב

במאמרו האישי מספר ספדיה על מיזמים שעסק בהם לפני תכנון מודיעין, ושהשפיעו על תוכניותו שבאו לידי ביטוי בתכנון מודיעין. יש לציין כי ספדיה, שלא כאדריכלים רבים, הוא אדריכל כותב. ספריו ליוו את עשייתו האדריכלית מאז ומתמיד, ויש לו היכולת להביט על עצמו מהצד – ככל שהדבר אפשרי – ולנתח את עבודותיו על רקע תמורות תאורטיות בנות הזמן. על פי רוב אדריכלים אינם מיזמנים בכתיבה, המילים אינן 'שפתם'. כמעט תמיד הראייה של יוצרים – אדריכלים או סופרים ומשוררים – מתמקדת בפתרונות פרקטיים או בענייני חולין שליבו את ההשראה – לא בראייה כוללת. ראייה זו טמונה על פי רוב ביצירה, העולה בערכה על פרשנותו האישית של היוצר.

ספדיה ידוע כיום בזכות מיזמים גדולים – שלא לומר ענקים – חובקי עולם. הוא תכנן ובנה בארצות-הברית, קנדה, סינגפור והודו. בארץ הוא ידוע בשל תכנון מתחם ממילא בירושלים, המלון הצמוד לו ושכונת כפר-דוד שממול, בית הנתיבות בנתב"ג, 'מרכז רבין' בתל-אביב ומבנים בקמפוס 'יד ושם'. אולם מיזמים אלו אינם חלק מסיפורו הרלוונטי לתכנון מודיעין. האדריכל יליד הארץ (נולד בשנת 1938) בוחר לספר על ניסיונו הראשון בתכנון ההביטאט במונטריאול בשנת 1967 – מיזם שאפתני של גיבוב קוביות מגורים לגובה, כך שכל יחידת מגורים זכתה לשטח חוץ על גגה של קוביית המגורים שמתחתיה. ספדיה כותב גם על עבודתו כשכיר שבמסגרתה תכנן פרור של טורונטו כיחידה אורבנית קווית, שבה המרכז העירוני, המכיל את מבני הציבור, מוארך ונגיש לתושבים בהליכה רגלית קצרה. הוא מאזכר תכנון של עיר חדשה בסנגל – שלא נבנתה – שבה פיתח את תכנון המרכז העירוני המוארך כשילוב של שטחי מסחר, מבני ציבור ודת ושטחים פתוחים. מצדי המרכז המוארך תכנן צירי תנועה ראשיים, ומעבר להם שכונות מגורים, הנסמכות

קדר, עוסק בהיסטוריה של המקום מן התקופה הנאוליתית ועד הקשר היהודי והציוני אליו. המאמר סוקר את ההתיישבות לאורך הדורות ומתמקד במיוחד בקרבות הכיבוש של הבריטים והאוסטרלים במלחמת העולם הראשונה ובקרבות מלחמת העצמאות. בין מאמר זה לבין המאמר של ספדיה מפריד קובץ תמונות של מודיעין העיר החדשה, ולא בכדי. המאמר ההיסטורי-ארכאולוגי עומד בפני עצמו, ואינו קשור כלל להתמקדות האורבנית של שאר המאמרים. זאת ועוד, מן הדברים שכתבו העושים במלאכה מתברר בהמשך שאף אחד מהם לא התייחס לזיקה היסטורית כלשהי בבחירה בהתיישבות באתר מודיעין, וכל שכן בפיתוח תכנון העיר ודמותה. הנימוקים להקמת העיר היו פרקטיים לחלוטין: מציאת מקום להתיישבות על קרקע טרשית בבעלות המדינה, בשולי מישור החוף ובין שני המרכזים של מדינת ישראל, תל-אביב וירושלים.

המאמר המסכם, מאת ויטולד ריבצ'נסקי, מבקש 'לאזן' את העדות האישית. מבחינת העריכה איזון זה הכרחי לכאורה, שכן אין די פרספקטיבה היסטורית לשפוט את מעשה התכנון וההקמה של העיר מודיעין באופן אובייקטיבי, וכל שכן כאשר שלושת המאמרים הקודמים נכתבו בידי מי שראייתם סובייקטיבית לחלוטין. אולם אליה וקוץ בה: תחילתו של המאמר עוסקת בקישור אקדמי בין תאוריות אורבניות של הדור החדש לבין תכנון העיר מודיעין, אך התאוריות המוזכרות אינן מפורטות ולכן מובנות ליודעי ח"ן בלבד. וכך הבכורה בספר נותרת לעדות האישית של שלושת המאמרים הראשיים והאישיים ולסיפא של המאמר האחרון. במבט כולל ראוי להדגיש כי העדות האישית יכולה בהחלט לעמוד בפני עצמה ללא צורך בחיזוק החיצוני, ההיסטורי והלמדני.

רחובות המשכיים וצירי תנועה להולכי רגל המובילים לשטחים הירוקים המרכזיים – מצאו ביטוי בתכנון מודיעין, וניתן ללמוד על כך מהמאמר של ספדיה וכהן. הם כותבים על הפקת לקחים מבעיות בערים חדשות בארץ ובעולם ועל השילוב בין עקרונות תכנוניים מופשטים למפגש עם המקום הספציפי ועם הטופוגרפיה ההררית שלו. המפגש הניב את תכנית העיר מודיעין, שבה העמקים הם מרכזים אורכיים שכונתיים, ששוכנים בהם מבני המסחר השכונתיים ומבני הציבור. כפועל יוצא תוכנן המרכז העירוני הראשי, ובו מרכז מסחרי, תרבותי ותחבורתי, בנקודה שאליה התנקזו העמקים, צמוד לפארק הטבע ענבה. בנייני המגורים המדורגים מוקמו על שיפועי הגבעות הצופות אל העמקים, וגובהם נקבע לשלוש קומות וחצי, כדי לא לעבור את גובה אמירי העצים. עוד נקבע שכל דירה תזכה למשטח חוץ – גג, מרפסת או גינה. בפסגות הגבעות תוכננה בנייה גבוהה, כדי להעצים את הטופוגרפיה מזה וכדי לייצר נקודות התמצאות במרחב מזה.

על פי ספדיה וכהן 'אין ספק כי רעיון שלד השרדות בעמקים היה ההמצאה הדרמתית ביותר של תוכנית המתאר' (עמ' 158). ואכן זהו הרעיון התכנוני העירוני המחולל, שתחילתו בסכמה מופשטת וסופו בשילוב בטופוגרפיה המקומית. במבט מרוחק יותר אפשר לראות ברעיון זה אמירה תקופתית שעצמתה נובעת מהחצנת מבני הציבור השכונתיים. הבחירה בעמקים כמקום שישולבו בו השירותים הציבוריים – שטחים פתוחים מרכזיים, מסחר שכונתי ומוסדות ציבור – מחצינה ומנגישה אותם לכלל תושבי העיר: זהו הנוף הנשקף מבתי המגורים שעל הגבעות הסמוכות; זהו ההיגיון המחולל הכלל-עירוני; ונוסף על כך סמיכות צירי התנועה המרכזיים לעמקים מביעה את הרעיון שהמרכזים אינם שכונתיים בלבד, אלא מיועדים לכל תושבי העיר,

על רחובות המשכיים וצירי תנועה ישירים למרכז העירוני. שכלול נוסף של הרעיון שהוצג בתכנון עיר חדשה בסינגפור – שאף היא לא נבנתה – הוא הקפת השטחים המרכזיים והאורכיים בבנייה גבוה כדי לתחום אותם ולהדגישם במרחב.

המיזמים הללו קשורים לשלהי שנות החמישים ולשנות השישים של המאה העשרים. בשנים אלו, שבהן התפתחה והתגבשה תפיסתו הרעיונית של ספדיה, הורגשה השפעת מלחמת העולם השנייה, ובקרב אדריכלים צעירים באירופה ובאמריקה פשטה אז התחושה שיש להשליך את התאוריות הגדולות ששאפו להמציא עולם טוב יותר – פשיזם וקומוניזם, ובהקשר של אדריכלות ועיצוב עירוני גם מודרניזם. האדריכל ההולנדי אלדו ואן אייק, שספדיה מציין במפורש, ביקש ללמוד מתרבויות שהקדמה לא 'קלקלה אותן' ושם את פעמיו לאפריקה. ואכן מבחינה ערכית נוצר במיזם המתועש הביטאט – המיזם המזוהה כל כך עם ספדיה הצעיר – חיקוי לבנייה אבולוציונית כפרית. לא בכדי קישר אותה ספדיה בכתיבתו המאוחרת לדימוי הכפר הערבי. התכנון האורכי, שספדיה דבק בו לאורך השנים, מזוהה בייחוד עם תכנון עיר חדשה בריטית בשם הוק (Hook) בשנת 1960, עיר שלא נבנתה בסופו של דבר. ספדיה אינו מזכיר את העיר במאמרו, אולם תכנונה, שפורסם בספר מאיר עיניים, השפיע רבות על התכנון הישראלי והעולמי. בתכנון של הוק ביקשו לקשר בין קומפקטיות עירונית וטכנולוגיה מתקדמת לבין ערכים ובנייה 'טבעיים', ובכלל זה השתתת החוויה העירונית על הליכה רגלית ולא רק על תנועת כלי רכב ובנייה מדורגת ומפורקת של מבני המגורים, כך שהדירות תשולבנה בחצר או במרפסת, בבחינת תחליף לשטח חוץ.

עקרונות אלו – בנייה מדורגת, שילוב בין שטחים ירוקים לבין מבני הציבור והמסחר, צירי תנועה מרכזיים בגבולות השטחים הירוקים,

וכן בציפוי אבן לבתים לאורך העמקים. לעומת זאת תכנית העיר מנחה לעגל את פינות הבניין במפגש רחובות, כפי שהיה מקובל בסגנון הביני-לאומי, המאפיין את תל-אביב, ומתירה שימוש בטיח. האם יש בכך כדי ללמד משהו על אופייה של מודיעין, על ההיסטוריה של המקום או על מעמדה המרכזי של העיר כפי שמיקומה מרמז? כאמור העיסוק בכך אינו מפותח, לא במאמר ולא במציאות. מודיעין תיזוטר פריפריאלית עוד שנים רבות – נכתב במאמר כהסבר לצפיפותה הבינונית (ולא הגבוהה כפי שדרשו משרד הבינוי והשיכון ומשרד הפנים). לפיכך הצורך למשוך דיירים על ידי איכות חיים של עיר ירוקה משפיע גם על אופי בנייתה.

את מאמר העדות השלישי כתב אונגר, מנהל ההקמה של מודיעין. מאמרו מאיר את המפגש בין התכנון לפרקטיקה של ההקמה, שהתנהלה בראשות משרד הבינוי והשיכון, ושזכתה לרוח גבית מן העלייה מחבר המדינות, אשר המריצה את עבודת ועדות התכנון בהליכים מזורזים. אונגר כותב על הצורך למשוך תושבים לעיר חדשה ללא סובסידיות וללא בנייה פרוורית – סובסידיות לא ניתנו לעיר במרכז הארץ, ובנייה פרוורית מקובלת של 'בית פרטי עם גינה' לא הייתה במודיעין, אף שמיזמים של 'בנה ביתך' היו מקובלים מאוד בשנות השמונים של המאה העשרים וקודמו על ידי משרד הבינוי והשיכון ביישובים קהילתיים ביהודה ושומרון ובגליל. מצוקת הדיור קידמה את הביקוש לדירות במודיעין, ולכך חברו שתי החלטות ניהוליות. החלטה אחת גרסה כי בשלבים הראשונים של בניית העיר יש לשווק את מתחמי הבנייה לקבלנים גדולים, כדי שפלחים נרחבים של העיר ייבנו במהרה ובמקביל, וכך תקבל העיר נופך עירוני במהירות האפשרית. ההחלטה השנייה נסמכה על הפרטת המשק. מרבית הבנייה והפיתוח התבססו לא על תקציבים ממשלתיים

כלומר כל תושב יכול לבחור מתוך כלל ההיצע העירוני פארק או מוסד ציבורי המתאים לו. רעיון זה מנוגד למצב בשכונות השיכון הציבורי בארץ משנות השבעים של המאה העשרים. אז תוכננו השטחים הפתוחים השכונתיים ומוסדות הציבור בלבה של שכונת המגורים, וההגעה אליהם הייתה רגלית בלבד. כפועל יוצא רק תושבי השכונה יכלו לדעת על קיומם ולהשתמש בהם. לעומת זאת במודיעין האמירה הפוכה, וכך גם התכנון: לא השכונה היא יחידת ההשתייכות הבסיסית של האדם לסביבתו, אלא העיר כולה. אפשר להוסיף כי בעוד שבשכונות השבעים ואף קודם לכן נתפסה העיר כרעה ומנוכרת, ולכן הייתה אמורה השכונה לגונן על האדם מפניה ולהקנות לו תחושת אינטימיות, הרי העירונית במודיעין אינה מפחידה אלא להפך – היא רצויה ומעשירה.

בהמשך לכך עוסק המאמר בדמותה של העיר: איזו עיר היא מודיעין, שבין תל-אביב לירושלים? תל-אביב היא עיר החולין, המרכז העסקי של ישראל, עיר שבנייתה בסגנון הביני-לאומי הקנתה לה בשנת 2003 מעמד של אתר מורשת עולמית מטעם אונסק"ו. ולעומתה ירושלים היא עיר הקודש ההיסטורית, המרכז הדתי והממלכתי של המדינה, והיא בנויה אבן. הדיונים בנושא זה בספר, כמו הדיונים בעירוניות, אינם מפורטים, ומתמקדים בהיבטים פיזיים ופרקטיים בלבד. דווקא במקרה דגן היכרות מעמיקה יותר עם ההיסטוריה של המקום, בדגש על ההיסטוריה היהודית, הייתה יכולה להעניק לדיון משנה עומק. בנקודה זו צפה חשיבותו של המאמר ההיסטורי של קדר הפותח את הספר, ושנותר מנותק מהדיון האקטואלי, וחבל שכך. ספדיה וכהן ממקדים את שאלת אופייה של העיר בחיצוניות הפלסטית בלבד, ולתפיסתם האבן מייצגת את ירושלים, והטיח מייצג את תל-אביב. הם כותבים על הבחירה בקירות מסד ובגדרות מאבן

עם זאת נדידת המסחר אל מחוץ לעיר היא תהליך טבעי, גם אם לא מבורך, ועל כך מצביע המאמר של ריבצי'נסקי.

ערכו הגדול של המאמר המסכם של ריבצי'נסקי במבט האישי המאוחר. הוא מספר שבניגוד לתכנון – ובמקרה זה לא לדאבון הלב – התפתח מסחר זעיר בקומות הקרקע של כמה בתי מגורים. בעוד התכנון ה'נקי' הפריד בין מגורים לבין המסחר השכונתי, שמוקם בעמקים, שינו המציאות והצורך את התכניות ועירבו שימושים בין מגורים למסחר. התכנון של בתי מגורים משותפים קטנים יחסית סייע למימוש שינויים אלו. תמורה זו היא עדות לכך שיש בעיר חיים שמעבר לתכנון, ובכך נמדד חוזקה של עיר אמיתית. ככלות הכול תכנון טוב אינו צריך לקבע את אופי העיר, אלא לאפשר לה להתפתח למגוון כיוונים בהתאם לצורכי השעה.

אלא על גילום הוצאות הבנייה במחיר המוצר המוגמר. כך, טוען אונגר, ניתן עידוד לקבלנים להשקיע יותר בתכנון ובפיתוח האדריכלי, וכך נקבע קצב ביצוע הבנייה בהתאם לביקוש.

מרכז העיר, שתוכנן על ידי ספדיה כשילוב של רחובות מסחריים פתוחים, כיכרות, קניונים, מקומות בילוי ומשרדים, לא התפתח כמצופה, בשל כשלים סטטוטוריים ובשל התפתחות טבעית שענתה על הביקוש וקיבעה מרכז מסחרי מחוץ לעיר, בשטחי מלאכה מרובי חנייה. הזוכה במכרז המאוחר (מדי) לבניית המרכז העירוני, דוד עזריאלי, קידם משיקוליו המסחריים את בניית הקניון ולא את המרכז המתוכנן, ששילב חוץ ופנים. אונגר מצר על כך במאמרו, וניתן להבינו: עיר שמרכזה המסחרי התוך-עירוני הוא קניון משרדית את ההפך מהעירוניות המבוקשת. הקניון מעצם טבעו מכונס פנימה ומפנה דופן אטומה לעיר ולהחצנה של התכנית העירונית המחוללת.